

Osijek na prijelazu u 20. stoljeće

Mr Viktor Ambruš

konzervator u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Osijeku

Izlaganje sa znanstvenog skupa —
72.03≅7.03(497.1 Hrvatska) »18/19«

Tri gradske jedinice longitudinalno grupirane uz obalu rijeke, u toku historije nikada nisu poprimile značajke urbarhitektonski osmišljene cjeline koja bi u svom sjedinjenju imala jasne atribute grada. Uzrok takova stanja treba tražiti u genezi grada, i njegovoj geopolitičkoj ulozi u ovom prostoru. Grad tvrđava i njegova dva satelita Gornji i Donji grad, živjeli su dugo vremena u uzajamnoj ovisnosti, nemoćni da povežu i oblikuju prostore *topničke potege* na kojima je bila zabranjena gradnja.

Prestankom vojne funkcije Tvrđe 1881. godine, potencijalna mogućnost spajanja tri grada postaje realna. God. 1899. reambuliran je plan iz 1863. godine. Na planu se uočava popunjavanje uličnih prostora. Izvršeno je parceliranje zemljišta između Vlahovićeve i Beogradske, Bulevara JNA i današnje Vukovarske ulice. Krajem 19. st. započeta je gradnja plinare u neposrednoj blizini željezničke stanice i paromlina *Union* na južnom dijelu Radićeve ulice. Industrijski pogoni tvornice žigica i tvornica namještaja izgrađuju se na periferiji grada, krajnjem južnom dijelu Cesarčeve ulice. Četiri velika gradska parka, Regimentski vrt, Gradski vrt, perivoj oko Pejačevićeva dvorca u Retfali i Park-šuma na istočnom dijelu Donjeg grada, u neposrednoj blizini Drave, bili su redovno održavani, a imali su i određene sadržaje potrebne za zabavu građana: gostione, plesne dvorane i podije, slastičarne i vrtuljke. Na prostoru između Tvrđe i Donjeg grada izgrađuju se vojničke kasarne i objekti zemaljske bolnice.

Iako je topnička potega bila dokinuta 1883. godine, erarsko zemljište još nije prešlo u vlasništvo grada. Iz dokumenata znamo da je vojna komanda, u više navrata, prodavala zemljište na periferiji glasila.

Povoljne političke i ekonomske prilike pred kraj 19. stoljeća bile su uzrokom velike migracije stanovništva u grad. Međutim, problem gradnje i planskog

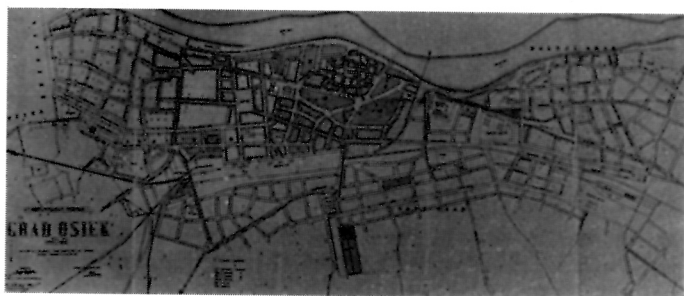
U drugoj polovini 19. st. dva nova centra, Donji i Gornji grad dobivaju određenu gradsku fizionomiju time što su centralne gradske funkcije i izgled manjeg srednjeevropskog grada pripali Gornjem gradu. Izgradnjom reprezentativnih javnih objekata u grad dolaze strani graditelji koji grade objekte po srednjeevropskim uzorima u duhu vladajućih stilova historicizama i secesije. Najznačajniji osječki graditelj na prijelazu 19. u 20. st. je W. C. Hofbauer, bečki đak koji radi po uzoru na svoga profesora F. Schmida. Početkom dvadesetog st. osječki arhitekti A. Slaviček i V. Axmann rade u duhu praške i minhenske secesije. Tada su formirani najvrijedniji potezi urbane arhitekture Osijeka 20. st. V. Axmann zapažen je po svojim urbanističkim rješenjima proboja novih ulica u gradu i mikroregulacijom blokova. Između dva rata gradi se uvažavajući postojeću Regulatornu osnovu. Planski se izgrađuje rezidencijalni dio grada. Poznati graditelji pored V. Axmanna su Domes, Struppi, Juzbašić, Wranka, Graff, Dloyhi i Fulla. U duhu moderne rade Axmann, Domes i Pelzer. U razdoblju 1900—1940. godine Osijek prezentira visoke domete urbarhitektonskog profila, koji svojim oblikovnim izražajem interpretira suštinu dotične epohe u ovom prostoru.

razvoja Gornjeg grada prema istoku i dalje je bio limitiran zabranom gradnje stambenih objekata na erarskom zemljištu, oko tvrđave, u zoni tzv. topničke potege —glasija.

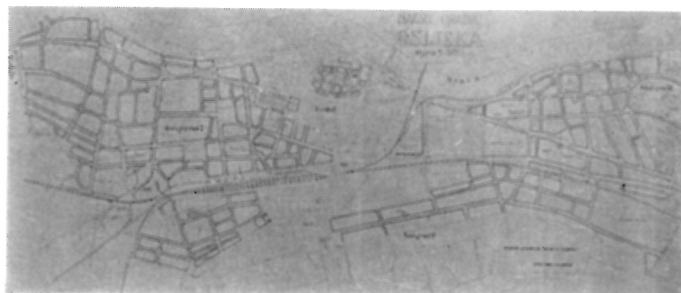
Krajem 19. st. veliki hidromehanizacijski radovi na isušivanju močvarnog zemljišta na južnom dijelu grada, utvrđivanje obale i regulacija rijeke omogućili su prostorno širenje grada prema jugu i formiranje nove gradske jedinice *Novi grad*. Dokidanjem topničke potege 1883. godine, počelo je uređenje (nasipanje) obale od Solarskog trga do Regimentskog vrta. Na samoj obali izgrađena su brojna skladišta za prihvata robe. Na prostoru današnjeg Preradovićevog šetališta, istočno od Šamačke ulice, uređeno je *Lučko*, polje na kojemu je bila deponija drva i građevinskog materijala. God. 1885. izvršena je nagodba između Visokog vojnog erara i Općine grada Osijeka o primopredaji nekih zemljišnih parcela u Tvrđi. Ta nagodba je omogućila planiranje gradnje u neposrednoj blizini Tvrđe. Razvojem grada sazrijevala je i svijest o potrebi urbanizacije.

UVJETI ZA IZRADU REGULATORNE OSNOVE I DONOŠENJE ŠTATUTA

Razvoj urbanističke misli ilustriraju akti doneseni s ciljem da se regulira daljnji razvoj grada. Jedan od prvih akata je *Gradjevni red za slob. i kralj. grad Osijek iz 1886. g.* Tim građevnim redom regulirana su prava i dužnosti građana i gradskog poglavarstva u vezi s daljnjom gradnjom na terenu grada. Posebna pažnja posvećena je higijeni i sigurnosti stanovništva, te gradnji industrijskih objekata. Gradjevni red iz 1886. g. predstavlja veliki napredak u odnosu na dotadašnju samovoljnu gradnju i uređenje grada. Vrijednost toga akta ogleda se u humanizaciji koju on nastoji ostvariti prilikom gradnje. God. 1896. donesen je *Štatut občine*

31. Regulatorna osnova grada, 1913.

32. Skica za izgradnju oko Vijećničkog trga, 1934.

slobodnog i kraljevskog grada Osijeka o nutarnjem njeznom ustrojstvu i poslovanju. Tim Statutom između ostalog reguliran je rad gradskog zastupstva, građevnog odbora.

G. 1900. izdan je u Zagrebu Građevni red za Osijek, Varaždin i Zemun. Građevni red je izdan kao uredba za donošenje regulacijskih planova i gradnje na području tih gradova.

U situaciji kad se na planiranje gleda kao na sveobuhvatan proces, u kojemu se isprepleću mnoge potrebe i ciljevi, gradu su za bržu komunikaciju bile potrebne efikasnije prometnice. Djelatnost na proširenju vitalnih funkcija grada, luci i gradskom prometu, postaje krajem 19. st. sve više aktualna.

Bujanje grada očituje se u sve većoj potrebi planskog zoniranja po strukturi i funkciji: trgovački centar, zona stanovanja, zona administracije, zona industrije, radničko stanovanje itd. Za povezivanje tri grada (Gornji grad, Tvrđava i Donji grad) u jednu cjelinu najveću preku predstavljaju tvrđavski bedemi, koji smetaju gradnji transferzalne komunikacije, odnosno produženju glavne osječke ulice.

Godine 1903. osječke se novine uključuju u raspravu o budućem razvoju grada, odnosno o težnji za spajanje četiriju odvojena grada (Gornji grad, Tvrđa, Donji grad i Novi grad).

Tako u broju 67. od 22. ožujka 1903. godine *Narodna obrana* u članku *Budući razvitak grada Osijeka* iznosi prijedlog rješenja postojećeg stanja: *Mjerodavni faktori morali bi se što prije složiti o pravcu jednom, da sva četiri dijela grada ili barem tri budu spojena u neprekidni savez. To bi se dalo najlakše postići na dva načina: da se produljena Kapucinska ulica produlji dalje u istom pravcu preko bedema do željezničkog mosta. Na taj način dobila bi se krasna i dugačka ulica koja bi spajala Gornji, Nutarnji i Donji grad. U tu svrhu trebalo bi steći vlasnost tvrđavinskih bedema, njih porušiti te otvoriti lijepu široku cestu, a s lijeve i desne parcelirati zemljište za gradilište.*

Kasnijim razvojem grada realiziran je dio toga prijedloga. Nakon povlačenja vojne komande iz Osijeka, ukidanja Zakona o zabrani građenja u zoni glasila i nagodbe gradskog zastupstva i vojne uprave o ustupanju slobodnog prostora oko Tvrđave, urbanistički i prostorni razvoj triju gradskih cjelina pogrešno je shvaćen. Donesena je pogrešna odluka o spajanju tri grada najkraćom linijom u jednu cjelinu. Za realizaciju toga plana bilo je potrebno srušiti bedeme oko tvrđave, produžiti Kapucinsku ulicu prema istoku i uvažiti niz urbanističkih i administrativnih činjenica koje su materijalno i zakonski postojale. Novi grad, izgrađen južno od Tvrđe, veliki broj aktivnih kasarni, podjela administrativnih funkcija, podvodno zemljište oko Tvrđe, izgrađen park te sporo odvijanje radova, započetih već 1906. godine na rušenju bedema, odvozu

33. Konjski tramvaj na glavnom trgu, 1920.

34. Arhitektura historizma

materijala i niveliranju zemljišta, bili su preduvjeti najboljeg rješenja, odnosno realizacije i donošenja *Regulatorne osnove*.

REGULATORNA OSNOVA GRADA

Izrada *Regulatorne osnove* povjerena je gradskom inženjeru Skenderu Kovačeviću i njegovim suradnicima, među kojima je bio i uvaženi osječki arhitekt i graditelj Viktor Axmann. Imajući na umu specifičnosti dotadašnjeg urbanističkog razvitka, žurnost izrade *Regulatorne osnove*, ekonomsku moć i snagu grada, Skender Kovačević i Viktor Axmann vjerojatno nisu mogli primijeniti najbolje rješenje i uzeti za primjer urbanistički razvoj Beča, koji je rušenjem utvrda oko stare jezgre dobio najljepšu kružnu ulicu Ringstrasse, na koju se radijalno veže sistem glavnih gradskih arterija. *Regulatorna osnova* grada izgrađena je 1911. godine, a prihvaćena 1912. godine u Skupštini zastupstva slobodnog i kraljevskog grada Osijeka. Godine 1913. Kraljevska hrvatsko-slavonska-dalmatinska vlada, odobrava *Regulatornu osnovu*.

STATUT O REGULACIJI GRADA I IZVEDBI GRAĐEVINA U SLOBODNOM I KRALJEVSKOM GRADU OSIJEKU IZ 1912. GODINE

Osim šire urbanizacije i reguliranja grada Statut i Regulatorna osnova imali su presudan utjecaj na razvoj i formiranje istočnog dijela Glavne osječke ulice. Da bih dokazao važnost Statuta i njegovu koordinirajuću ulogu u provođenju *Regulatorne osnove*, a time i razvoj, modifikacije pa i učinjene greške kasnijih planera, koji nisu uvažavali postojeću dokumentaciju i zakonitosti razvoja grada, uz obrazloženje, citiram neke dijelove Statuta.

Statut ovaj sastavljen je kao nadopuna 20. i 32. građevnog reda III. za grad Osijek, a na podlozi predlažući regulatorne osnove grada od godine 1912, koja je regulatorna osnova obavezatna za dio grada, koji leži između Drave, Županijske ulice, Državnog kolodvora, te

željezničke pruge vodeći preko Drave, dočim za ostale dijelove grada imade isti služiti samo kao direktivno za budući razvoj grada, koji dio osnove gradsko zastupništvo i preinačiti može, uz dozvolu kr. zemlj. vlade.

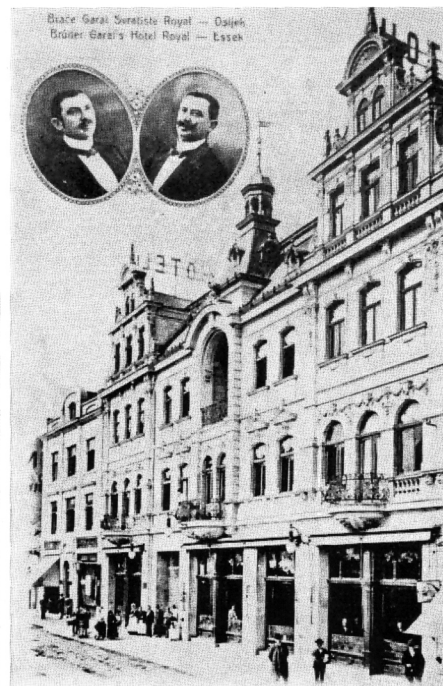
Statutom je regulirana parcelacija novih gradilišta, određene su preinake zgrada kod kojih se mijenja građevinska crta, širina i uređenje ulica i trgova, udaljenost drvoreda od građevne crte, širina pločnika i predvrtova, katnost novih objekata i katnost prilikom nadogradnje starih objekata.

Statutom u čl. br. 2. bila je regulirana gradnja zgrada u nizu, samostojnih zdanja i gospodarskih zgrada u dvorištu. Član 65. odnosi se na Chavrakovu ulicu, istočni dio Bulevara JNA.

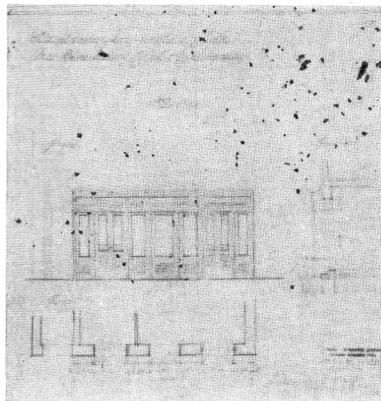
Chavrakova ulica počam od Teretne (Beogradske) ulice prema Donjem gradu do glasila, ulice V—X, 33 m, i to s dvostrukim tramvajskim tračnicama, dva drvoreda, kao što postoji, s pločnicima od 4 m širine i s predvrtovima od 5 m širine sa sjeverne strane ulice.

*Pred Pukovnijskim vrtom i Casničkim paviljonom (danas škola Zlatan Sremac) ima se ulica proširiti za smještaj posebno stojećih gradskih zgrada, i to gradskog kazališta i gradske vijećnice. Produljenje te ulice od glasila do Trga F. ima biti prema profilu VI—44 m široka i k tomu 5 m, za predvrtove sa sjeverne strane te ulice. Kasnijom gradnjom navedene širine su i ostvarene. Poprečni profil ulica, predviđen *Statutom*, shvaćen je kao tipsko rješenje za regulaciju pojedinih ulica. Načinjen je na osnovi proračuna, uvažavajući buduću gustoću i vrstu prometa. Rješavanje poprečnog profila ulica bio je jedan od glavnih elemenata estetike ulič-*

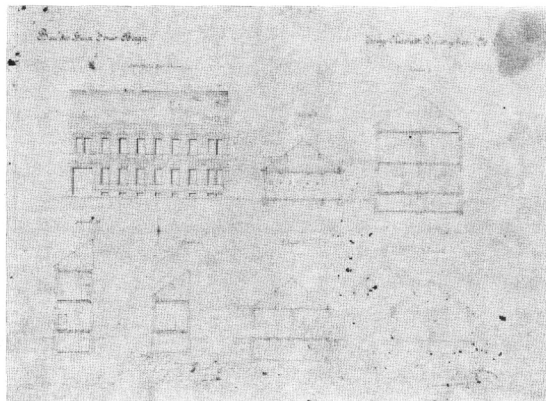
37. W. C. Hofbauer, Hotel Royal, 1896.

35. A. Slaviček, Nacrt dućanskog portala, 1919.

36. W. C. Hofbauer, Zgrada Berger, 1895.

nog prostora. S pomoću njega je određen položaj, širina i mjesto kolovoza, tramvajskih staza i nogostupa, način grupiranja zelenila i širina predvrtova. Takav pristup rješavanju poprečnih profila ulica imao je veliku ulogu u rješavanju estetike uličnog prostora.

Član 9.: *Barem na dva sprata imaju se graditi: U Chavrakovoj ulici u produljenju iste, trg bana grofa Khuen-Hedervary-a, Kapucinskoj ulici, Le Maitre parku... na tri sprata, gradilište kraj nove pošte, i to samo sa strane Chavrakove ulice.*

Član 11.: *Ako se u kojoj ulici gradi kuća, koja ima više spratova nego što je najmanje propisano, to se gornji i vidljivi dijelovi zgrade imaju ukusno maskirati.*

Član 12.: *Samostalno stojeće zgrade imaju sa sviju strana pa i sa dvorišne strane ukusno, ali jednostavno fasadirane biti. Kod takovih zgrada ne smiju se zahodi ili sve nuz-prostorije posebno dograđivati malim prozorčićima, čime bi se s koje god strane izgled nagrdio.*

Gospodarske zgrade u dvorištu moraju biti ukusno izgrađene i po mogućnosti zelenilom maskirane. Ograde imaju biti ukusno izvedene ne samo prema ulici već i prema susjedima.

Samostalno stojeće zgrade poput ljetovnika imaju biti u pravilu bar na jedan sprat, a zgrade visokog prizemlja mogu se dozvoliti, ako svojom visinom i izgledom prema okolišu dolikuju.

Statutom je regulirana i gradnja zgrada za obrt i industriju. Statut nije rješavao regulaciju cijelog grada, nego samo užeg centra grada, dok se za regulaciju ostalog dijela grada daju samo idejne smjernice.

Kao rezultat ovog plana nastale su nadogradnje u Ribarskoj i Kapucinskoj ulici, izgradnja Preradovićevog šetališta (Sakuntala parka), Bulevara JNA (Chavrakove ulice) i Vijećnički trg (danas Park m. Tita).

Plan regulacijske osnove iz 1912. godine nikada nije bio do kraja proveden. Prvi i drugi svjetski rat umnogome su zakočili njegovo provođenje. Zbog toga je veći dio zemljišta oko Tvrđave ostao neizgrađen.

Buduća egzistencija Vijećničkog trga (danas Park m. Tita) trebala je biti definirana Statutom iz 1912. godine. Pred Pukovnijskim vrtom (Park kulture) i Casničkim paviljonom (škola Z. Sremac) trebala se ulica, na odgovarajući način proširiti za gradnju posebno stoje-

ćih zgrada Gradskog kazališta i Gradske vijećnice. Međutim, snaga društveno-političkih i kulturnih odnosa nije mogla u razdoblju prvog svjetskog rata i u periodu treće i četvrte decenije ovog stoljeća uvažiti u potpunosti potrebe intervencija zacrtanih Statutom iz 1912. godine.

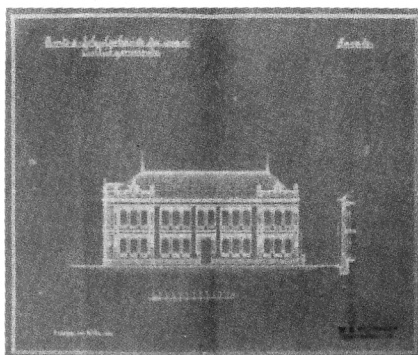
Predloženi Statut prihvatilo je zastupstvo Slob. i kralj. grada Osijeka zaključkom od 29. studenog 1912. godine, pod rednim brojem 335. Statut je ovjeren i potpisan od gradonačelnika grada Osijeka Graffa. Plan iz 1912. godine nije povezoao gradske funkcije u smislu zakonskog planiranja, ali je bitno determinirao današnju urbanističko-arhitektonsku fizionomiju užeg središta grada.

Da bismo objasnili stavove u vezi s ostvarenjem Regulatorne osnove grada, citiramo mišljenje autora Regulatorne osnove, inž. Koste Čutukovića, gr. tehničkog savjetnika, koje je objavljeno 1924. godine u izvanrednom izdanju Hrvatskog lista, pod naslovom *Uvjeti za moderni razvitak grada Osijeka — Regulatorna osnova grada.*

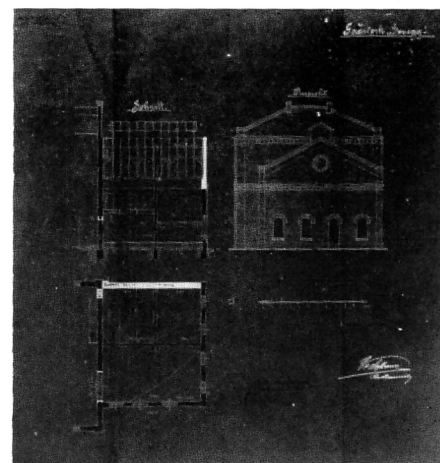
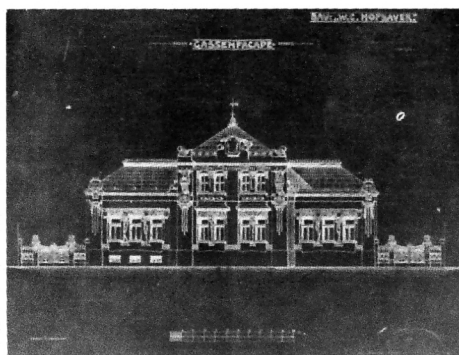
Već od 1912. godine nalazi se grad Osijek u posjedu regulatorne osnove grada. Pri tome se mora imati dvoje u vidu. Prvo, regulacija postojećih dijelova grada i građevnih crta i drugo, osnova za proširenje grada i podizanje novih građevina. S obzirom na tu postojeću osnovu, valjalo bi prosuditi u koliko je od potrebe, da se ista podvrgne reviziji i nadopunjenju. Za postojeće izgrađene dijelove grada predviđena je samo najnužnija regulacija postojećih građevnih crta, da se dobije ravna crta. Tu se čovjeku nameće pitanje, kada će jedna ulica s arhitektonskog stanovišta biti lijepa. Na prvi pogled svaki pomišlja, da je time svima estetskim zahtjevima udovoljeno, ako je građevina crta strogo ravna linija i da ista treba da bude što duža. Stručnjaci su u tome pogledu, drugoga mnijenja, — oni vele, duge ravne linije postaju posmatraču dosadne i monotone, oni dakle traže raznolikost, promjenu, da time izazovu živahnost uticaja. Ta raznolikost se postizava različitom visinom u pojedinim građevinama, postavljanjem pojedinih građevina za pola metra, pa i za ne-

40. W. C. Hofbauer, Nacrt za zgradu Plinare, 1906.

38. W. C. Hofbauer, Nacrt židovske škole, 1900.

39. W. C. Hofbauer, Nacrt porodične zgrade, 1904.

41. W. C. Hofbauer, Secesijski bunar, 1903.

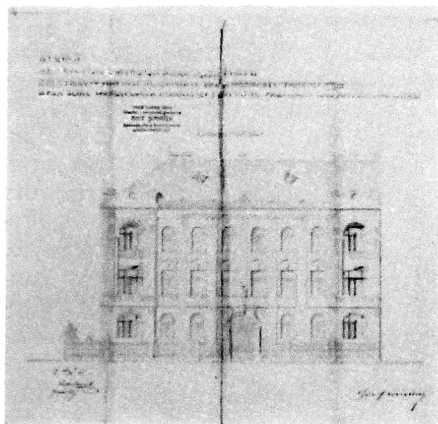
42. Ulica izgrađena u duhu secesije početkom 20. st.

koliko metara iza ravne građevne crte, odvojenim načinom gradnje pojedinih građevina i podizanjem ulica u nepretjerano svinutim linijama. Razumnije se samo po sebi, da bi se na taj način mogle podići ulice, koje bi u arhitektonsko estetskom pogledu mogle biti savršeno lijepe i ukusne, ali bi za gradnju takovih ulica morali biti, po vještacima arhitektima izrađeni posebni nacrti, kojih bi se privatnici pri izgradnji, s obzirom na vanjski izgled, morali strogo držati. Današnji duh vremena, s obzirom na teške privredne prilike, niti ne ide više za tim, da pojedine zgrade budu nabacane teškom iscifranom fasadom, već se zadovoljava s jednostavnim ukusnim linijama i prostranim grupacijama. Kako jedna svinuta ulica može ukusno da djeluje, može da nam kao primjer u Osijeku služi, Strossmayerova ulica u dijelu što leži između Trga kralja Petra I. i Rokove kapelice. Idući od toga naprama Rokovoj crkvi vidimo, lijevo i desno, skoro cijelu uličnu frontu u blago svinutoj liniji, koja bi naravno još ljepše djelovala, da su pojedine zgrade nove i moderno grupisane, a u pozadini, toga dijela ulice, rekao bi čovjek baš posred ulice, predočuje nam se ukusni tornjić Rokove crkve, kao završetak ulice, no idući dalje, i došavši do same kapele, vidimo, da ista lijepo po strance u pravcu gra-

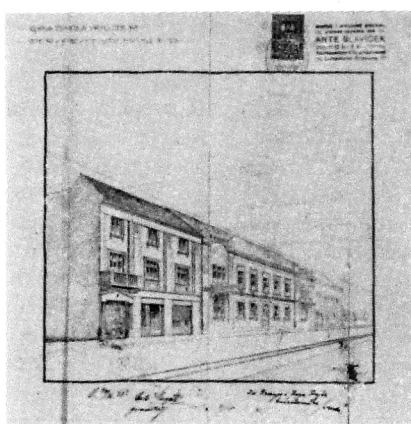
đevne crte leži i prometu ništa ne smeta. Aleksandrova ulica od Kapucinske ulice počam s Preradovićevim šetalištem pruža nam već sliku modernog grada, s lijepom čednim arhitektonskim ukrasom. Tu se opaža raznolikost u visini, u izgledu i u pravcu pojedinih građevina. Preradovićevo šetalište, sa svojom prekinutom građevnom linijom i u skladu sa zelenikom nema u sebi nikakve monotonije, već svaki dio za sebe budi novu znatizeljnost i traži da u potpunjenje cjeline, bude, pred zgradom Urani-Kino u parku podignut dolični spomenik. U pravcu od Pukovnijskog vrta prema Tvrdi, stoji otvoreno, sada već gradsko tvrđavsko zemljište, na kojem treba da niknu moderne građevine, modernu Osijek, pa je našim arhitektima pružena prilika, da nam izrade osnove za razvitak grada u lijepom, arhitektonski savršenom obliku.

Razvoj grada odvijao se prema Regulatornoj osnovi sve do 1934. godine. Ivan Fay, gradski tehničar nadsavjetnik, izradio je 1934. godine idejnu skicu plan širenja jednog dijela grada. Idejna skica rađena je na bazi programa iz 1930. godine. Programom je predvi-

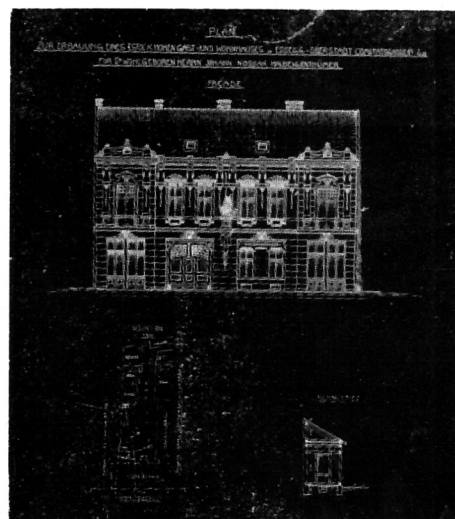
43. A. Slaviček, Plan zgrade Povišchl, 1906.

44. A. Slaviček, Perspektivni pogled za uklapanje novog objekta

45. A. Slaviček, Nacrt za zgradu Nossan 1904.

đena izgradnja na širem prostoru oko Vječničkog trga (sada Park m. Tita).

Idejna skica iz 1934. godine naslijedila je i dosta problema i propusta, koje je u sebi nosila *Regulatorna osnova*. U vremenskom intervalu od 1900 do 1940. urbanohitektonske intervencije obuhvatile su slijedeće radove: rušenje starih i gradnju novih objekata, dogradnje i pregradnje u užem centru Donjeg i Gornjeg grada, gradnju parkovnih površina i novih insula od Beogradske do Istarske ulice i gradnju radničkog naselja u Industrijskoj četvrti.

KOMUNALNA POLITIKA I SANITARNO TEHNIČKI RADOVI

Iz novinskih članaka početkom 20. stoljeća i službenih spisa (Zbirka isprava) saznajemo niz zanimljivih podataka koji objašnjavaju prošlost grada i pulsiranje određenih prostornih transformacija koje su uvjetovale dinamičnost njegova razvoja. Za sve vitalne gradske funkcije grad Osijek je donosio statute. Godine 1885. donesen je *Statut za stražarenje*, a 1893. godine donesen je *Statut o ustrojstvu redarstvene straže u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku s dodatkom Disciplinirani pravilnik za gradsku redarstvenu stražu sl. i kralj. grada Osijeka*.

Statut i dodatak tiskani su u osječkoj tiskari Julija Pleiffera. Postojali su statuti za čišćenje i održavanje ulica, izloga, parkova, rasvjete, gradnje kućnih kanala i odvodnji tla itd.

Teracanje ulica

U Historijskom arhivu grada Osijeka u zbirka isprava čuvaju se ugovori za izvođenje taracanja i asfaltiranje ulica. Ti su ugovori sklopljeni s tvrtkama i privatnim osobama.

Ugovorom iz 1906. godine regulirano je izvođenje novih keramitnih prijelaza u glavnoj osječkoj ulici. Ugovor je sklopljen između Gradskog poglavarstva slobodnog i kralj. grada Osijeka i tvrtke *Steinkahlen und Zigel Werks-Gesellschaft in Pest*. Godine 1907. čitava Kapucinska ulica bila je popločena keramitom. Godine 1908. asfaltiraju se ulice u užem centru, a neke se teraciju granitnom kockom uvezenom iz Pešte. Godine 1909. Izidor Frank dobio je posao na taracanju Teretne, danas Beogradske ulice, granitnom kockom koju je isporučila tvornica opeke u Pešti.

Vodovod i kanalizacija

Godine 1896. na sjednici Gradskog zastupstva, raspravljalo se o opskrbi Osijeka izvorskom vodom iz planinskih izvora kod Orahovice. Od te se zamisli odušlo, jer su tražena jeftinija rješenja. Godine 1906. izvršeno je pokusno bušenje na lokacijama osječkih pustara. Godine 1908. u dvorištima glavne ulice buše se arteški bunari. Osječani, a pogotovu stanovnici glavne ulice, opskrbljivali su se u 19. st. vodom iz dvorišnih bunara ili privatnih crpilišta (pumpi) iz Drave. Godine 1903. gradi se kanal u Kapucinskoj ulici. Godine 1912. potpisan je ugovor sa zagrebačkom tvrtkom *Ehrlich* o gradnji gradske kanalizacije. Dotada, odnosno do iz-

gradnje kanalizacije, otpadne vode puštane su u kanale koji su vodili do Drave.

Godine 1913—14. iskopan je glavni gradski kanal-sabirač čitavom dužinom glavne osječke ulice. U Arhivu u knjizi *Dozvolbena isprava* iz 1900. godine čuvaju se projekti i kompletna dokumentacija. *Dozvolbena isprava* izdana je 1912. godine, a dokumentacija je rađena u Szegedu 29. srpnja 1912. godine.

Čišćenje grada

U 19. st. grad je bio redovno čišćen. Iz druge polovice 19. stoljeća sačuvano je nekoliko ugovora koji su regulirali odvoznju blata, prašine, smeća, leda i snijega iz grada. Grad je sklapao ugovore s nekolicinom poduzetnika, od kojih je svaki dobio svoju zonu. Zone su bile ucrtane u karte.

Rasvjeta

Godine 1873. izgrađena je plinara, a 1874. godine uvedena je plinska rasvjeta u glavnu ulicu. Nacrt plinskih rasvjeta prihvaćen je i odobren na sjednici gradskog zastupstva 14. listopada 1884. godine, zaključkom broj 15271/884. Na nacrtu se vidi da je Haupt Platz (Trg Slobode) bio osvijetljen s tri slobodno stojeće plinske svjetiljke i s osam plinskih svjetiljki (kandelabri) na fasadama, Kapucinergerasse s 9 kandelabera na fasadama i s 9 stojećih svjetiljki. Trg oko stare crkve Sv. Petra i Pavla, bio je osvijetljen s tri stojeća i pet zidnih plinskih kandelabara.

Godine 1906. uvedena je plinska rasvjeta u gradsku kuću i svratišta *Central* i *Royal*, a do 1910. godine bila je uvedena u gotovo sve objekte u ulici. Godine 1911. plinska mreža je bila proširena i na ostale ulice. Godine 1914. izvršena je rekonstrukcija plinske rasvjete. Od 1910. godine uvodi se i električna rasvjeta u neke objekte na trgu. Tako je trgovačka kuća Mioković i Čavić na Trgu kralja Petra (Trg Slobode) imala električno svjetlo s motorom na benzinski pogon.

Godine 1921. Hrvatska trgovinska banka na Trgu kralja Petra uvela je u svoje bankovne prostorije električno svjetlo s pogonom na benzinski elektromotor.

Građevinske djelatnosti

Iz članaka koji su objavljeni u *Narodnoj obrani* saznajemo i neke detalje o građevinskoj djelatnosti u užem centru grada, odnosno u Glavnoj ulici.

U novinskom članku *Rešidba vlade grada zidarskih majstora*, objavljenog 12. ožujka 1903. godine u *Narodnoj obrani*, kaže se: *Vlada je ispitanim zidarskim majstorima dozvolila da mogu u svoje ime podizati takve zgrade, koje su jednostavne konstrukcije. Pošto su do tada ti zidarski majstori podizali i oveće prizemne kuće, pa i jednokatnice, to su se graditelji, na to njihovo poduzeće potužili vladi i zamolili je da razluči točno, što se ima razumjeti pod zgradama jednostavne konstrukcije, vlada je riješila tu stvar tako da nije odgovorila direktno nego je predala građevinskom odsjeku pojedinih gradova ovlast da prije nego se započne kakova gradnja, od ispitanih zidarskih majstora, može i smije presuditi kakve je konstrukcije ova zgrada, koja*

će se zidati. U Osijeku će uprava gradskog odsjeka priznati zgradom jednostavne konstrukcije i jednokatnicu, ako nije u osobnom stilu podignuta, a u Zemunu će zabraniti takovom majstoru prostu kuću zidati, nego će mu dozvoliti staje zidati.

Do 1903. godine nacрте za preinake i proširenja zgrada radili su stolari i zidarski ovlaštени majstori. Svakog mjeseca se sastajala komisija za gradnju i odlučivala gdje će se i kako graditi.

Popravak kuća

Svake godine, u periodu 1909—1914. godine, održavale su se u Inženjerskom uredu u Nutarnjem gradu (Tvrđi), u varoškoj ulici, *Ustmene jeftimbene rasprave* na kojima se licitiralo popravljjanje gradskih kuća u društvenom i privatnom vlasništvu, s tim što su privatnici morali popravljati svoje zgrade. Popravke je procjenjivala gradska inženjerska komisija. Ukrasne detalje od štuka radili su lončari.

Izlozi

Do degradacije parternih vizura (izloga) došlo je već početkom stoljeća. U arhivskim dokumentima iz 1905. godine nalazimo podatak o adaptaciji izloga na Trgu br. 1. Novi drveni portal zgrade br. 1 projektirao je Ignjat Zweekack, a izrađen je u Tvornici pokućstva *Povischil*. Odluke o pregradnji i postavljanju izloga donosile su se na općinskim sjednicama gradskog poglavarstva. U vremenu od 1920. do 1930. godine donesen je veći broj odluka za dogradnju, pregradnji i postavljanje izloga, na Trgu i u glavnoj osječkoj ulici. U arhivskim dokumentima nalazimo odluke i nacрте koji se odnose na navedene radove, te odluke o postavljanju reklamnih natpisa i ormarića. Za manje zahvate projekte su radili zidarski majstori te stolarski, a za veće inženjeri i arhitekti Aksmanović, Malin, Rožić, Wranka, Dlouhy, Piri i drugi.

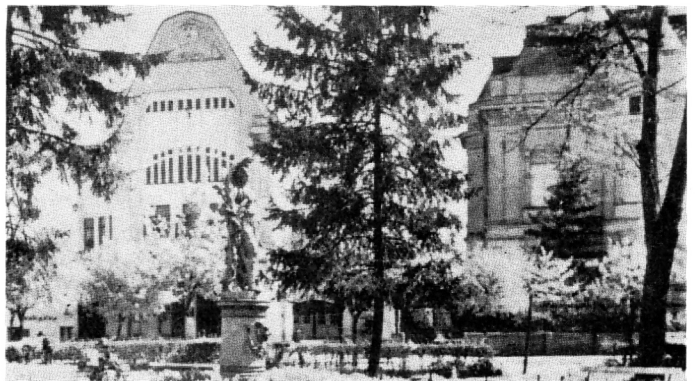
Promet i gradnja prometnica

Početak 19. stoljeća, osječki putovi su bili podijeljeni na: 1. Državni put: Vukovarska cesta, Ulica A. Cesarca i Strossmayerova ulica, 2. Banovski put: Vinokovačka cesta, 3. Općinski put I. reda: Bulevar JNA do Strossmayerove ulice, 4. Općinski put II. reda: prilazni putovi gradu. U iskazu ulica, cesta i trgova grada Osijeka iz 19. stoljeća, nalazimo podatak da Chavrakova ulica ima dužinu od 1770. metara, a Kapucinska 333 metra (danas sve Bulevar JNA). Svi ti putovi su do 1940. godine bili popločeni keramitom ili kamenom kockom.

Javni promet

Godine 1876. organiziran je gradski javni prijevoz putnika. U voznom redu za omnibuse i fijakere u slob. i kralj. gradu Osijeku propisana su pravila o vožnji putnika.

Godine 1885. grad je dobio konjsku željeznicu, 1903. godine u gradu postoje 4 konjska tramvaja (sl. 5) i 36 fijakera, a iste godine popločuju se i tramvajske stanice. Godine 1912. V. Axmann uvaženi osječki arhitekt, gradski zastupnik, traži da se u gradski promet uvedu autobusi. Godine 1913. do 1926. osječki promet ima 10 autobusa. Godine 1926. Osijek dobiva električni tramvaj.

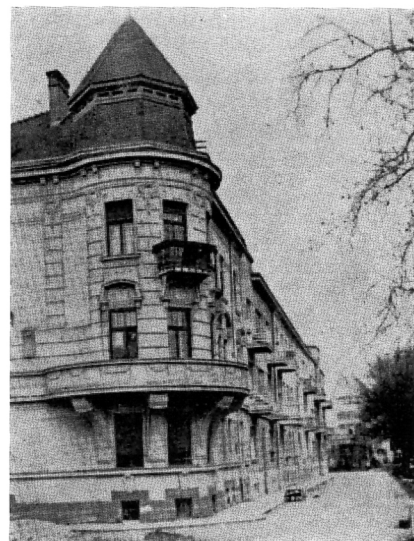
46. V. Axmann, Kino Urania, 1912.

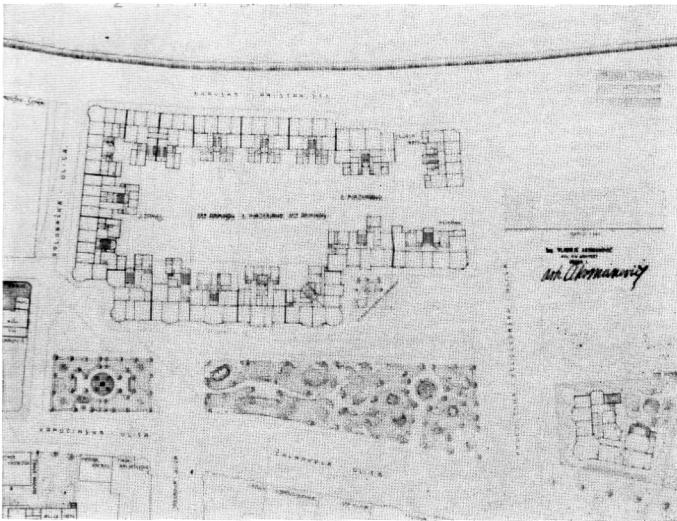
ARHITEKTURA OSIJEKA NA PRIJELAZU U 20. STOLJEĆE

Zahvaljujući svom položaju i ulozi koju je imao u historiji, Osijek je oduvijek u sebi nosio velike potencijalne mogućnosti razvitka. Važno ekonomsko središte šireg regiona postao je Osijek naročito od 1853. godine, kad je bila osnovana Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju. Podizanjem novih poduzeća, gradnjom pruge, uspostavljanjem redovitog putničkog i trgovačkog prometa na Dravi, komunalnom politikom i sanitarno tehničkim radovima, te usmjerenom planiranju, fizionomija grada se krajem 19. st. bitno izmijenila. Pred kraj prošlog stoljeća u grad dolaze strani graditelji i grade po uzorima na slična zdanja u većim evropskim središtima. Ulice mijenjaju svoj izgled, a formiraju se i nove, u kojima se grade građevine u duhu historicizma.

U drugoj polovici 19. st. dva nova centra Donji i Gornji grad dobivaju određenu gradsku fizionomiju time što su centralne gradske funkcije i izgled manjeg srednjoevropskog grada pripadali Gornjem gradu. U 19. st. u Gornjem gradu, osim Virovitičke županije, izgrađeni su javni objekti: sud, kasarna, gradska kuća,

47. V. Axmann, Kuća Čočinović, 1906.

48. V. Axmann, Plan za gradilište na prostoru Lučkog polja, 1910.

kazalište, crkve, hoteli, željeznička stanica, škole, industrijski pogoni i zimska luka.

Sve građevine koje su građene u duhu historizma imaju naglašeni vertikalni i horizontalni ritam ploha. Reprezentativnije građevine imaju istaknute pilastre i okvire prozorskih otvora. Veliko značenje pridaje se odnosu punog i praznog na pročelju. Umjetnička izvedba krovnih atika, naglašeni krovni i kordonski vijenci karakteriziraju arhitektonska ostvarenja rađena u duhu historizma. Također je prisutna i oplemenju fasade skulpturnim ukrasima.

U historicističkom stilu izgrađena je većina objekata u Cesarčevoj, Radićevoj, Ulici Republike i zapadnom dijelu Bulevara JNA, te gotovo svi objekti u Vlahovićevoj ulici. Definiranjem užeg središta 19. st. (rušenje starih i trošnih objekata i izgradnjom novih) taj stilski izraz dobio je svoju punu afirmaciju. Uz graditeljski opus W. C. Hofbauera, jednog od najznačajnijih osječkih arhitekata druge polovice 19. i prve decenije 20. st., nasljeđena arhitektura historizma može se uvrstiti u vrijedna ostvarenja srednjoevropske arhitekture svojstvene gradovima srednje veličine.

W. C. Hofbauer, austrijski arhitekt, čak poznatog njemačkog arhitekta i restauratora F. Schmida (profesora arhitekture na Milanskoj i Bečkoj akademiji), koji je projektirao nekoliko objekata u Hrvatskoj, među ostalim godine 1882. s arhitektom K. Roesnerom i katedralu u Đakovu. Hofbauera je u Osijek doveo Schmidt, koji je sudjelovao u gradnji osječke župne crkve Sv. Petra i Pavla (izgrađene 1894. godine). Krajem 19. i u prvom deceniju 20. st. Hofbauer je bio najtraženiji osječki graditelj. Udružio se sa Schulhofom, građevinskim poduzetnikom. Tvrtka Hofbauer i Schulhof izgradila je krajem 19. st. najreprezentativnije objekte u gradu: Domobranksku vojarnu (*Crvena kasarna*), dvor dr. Maksimovića (danas Ugostiteljska škola u Radićevoj ulici), Vojarnu bana Jelačića (danas *Bijela kasarna*), dom Jugoslavija, ugao Gundulićeve i Županijske, veliki dio Chavrakove (Danas Bulevara JNA) i Kolodvorske (da-

nas Radićeve) ulice, poznato osječko izletište *Jelenograd*, koje je bilo u posjedu grofa Normana. Osječki graditelj Hofbauer izradio je projekte za kupalište *Diana*, u Deszatievoj (danas Ulici Republike), zgradu po-reznog ureda na uglu Vlahovićeve i Bulevara JNA, kuću dvorskog savjetnika i gradskog zastupnika Karlovića (zgrada IPK-a na Bulevaru JNA), hotel Schneller (danas *Turist*).

Pod utjecajem F. Schmida i akademije u Beču Hofbauer do 1901. godine radi projekte, u osnovi eklektičke, sa slobodnijom primjenom historijskih stilova. Tu dolazi do izražaja njegova sposobnost da razvrstava stilske elemente i oblikuje novu reprezentativnu cjelinu, koja odgovara duhu i potrebama vremena. To je vidljivo na njegova dva objekta — zgradi *Berger* u Ulici Republike br. 8 i u hotelu *Royal*. Dok porodična zgrada *Berger*, u Ulici Republike, zadržava historicističku strogost i simetriju, hotel *Royal* posjeduje profinjenu duhovnost u izboru i sintezi eklektičkih plastičkih ukrasa. Pod utjecajem vladajuće struje u Beču oko 1900. godine, koja teži za oslobođenjem od tradicije i akademizma, uz uvažavanje principa umjetničke slobode stvaranja, a ne samo kombiniranja, Hofbauer već početkom stoljeća projektira objekte u duhu secesije, modificirajući vanjsku opnu i upotrebljavajući bogatstvo izraza secesijske štuko-dekorativne plastike. Kao najraniji objekat osječke secesije nastala je 1900. godine Židovska škola (danas Pravni fakultet) u Radićevoj ulici i *Porodična zgrada Hofbauer* 1904. g. (danas zgrada Rektorata). Obje zgrade zadržavaju karakteristiku historijskih stilova u unutrašnjosti, a potpuna *modernost* naročito dolazi do izražaja u vegetabilnom ornamentu na zgradi *Hofbauer*. Iz nacрта i realizirane ukrasne ograde vidljivo je da je autor bio uključen u suvremene arhitektonske tokove vodećih evropskih središta. Secesijski bunar na Šetalištu V. Vlahovića, koji se nekad nalazio u Gradskom vrtu, projektirao je W. C. Hofbauer i izgrađen je u poduzeću *Hofbauer i Schulhof*. Poklonio je gradu grof Pavao Pejačević iz Podgorača (loza Virantička), a otkriven je i predan javnoj upotrebi 1903. g. Bunar obiluje ukrasnim ornamentima izvedenim u kovanom željezu. Četiri mramorna stupa nose limenu kupolu. Nalazi se na kamenom uzvišenju načinjenom

49. V. Axmann, Idejna pozadina za izgradnju na prostoru Lučkog polja, 1910.

od tri reda stepenica. Ograđen je kamenom ogradom koju čine kameni stupovi povezani masivnim lancima. Bunar je rijedak primjer vrtno opreme te vrste u Jugoslaviji. Način umjetničke obrade govori o zanatskom nivou koji je grad posjedovao oko 1900. godine.

1906. godine radi projekte za Plinaru u Radićevoj ulici (srušeno) zgradu pogona i objekte spremišta (baze). Iako su to tvornički objekti Hofbauer njihovom oblikovanju posvećuje puno pažnje. On ih oplemenjuje likovnim oznakama, kreativnom upotrebom fasadne cigle i kovanog željeza i tako humanizira tvornički prostor.

Kao sažetak o radu W. C. Hofbauera (umro 1915. g.), može se reći da je on do 20. stoljeća bio eklektik koji gradi po narudžbi pompezno i raskošno u okviru historijskih stilova. Upotreba kupole i atike karakterizira rad tog arhitekta, jer tako unosi novi ritam u izgled grada. Taj manir se pojavljuje i kasnije kao tradicija urbane prepoznatljivosti grada. Umjetnički afinitet jasno pokazuje da je W. C. Hofbauer bio arhitekta, koji je osjećao plastičnost pročelja, harmoniju odnosa, a prije svega mjeru za simboliku, stvaranje uzajamnih odnosa i reda.

ARHITEKTURA SECESIJE

Reambuliranim planom iz 1899. godine nije bilo predviđena izgradnja, *užeg centra* grada, na prostoru između *Lučkog silaza* i Regimentskog vrta. Priprema tog zemljišta počela je pred kraj stoljeća isušivanje i nasipanje močvarnog terena uz Dravu. Prvi izgrađeni objekti na tom prostoru bili su *kuća Čačinović*, ugao objekat do kina *Crvene zvijezde* (arh. V. Aksmanović), izgrađen 1906. godine i zgrada s tornjem na Šetalištu V. Vlahovića, (arh. A. Slaviček), izgrađena 1906. godine. Uređenjem tog zemljišta i njegovom parcelacijom, počela je gradnja objekata na sjevernoj strani Bulevara JNA. Do 1914. godine bili su izgrađeni svi objekti od Radićeve do Beogradske ulice. Zahvaljujući Regulatornoj osnovi i *Statutu* kojim je regulirana i usmjeravana izgradnja grada od 1912. godine u razdoblju od tri decenije na prostoru jugozapadno od Tvrđe izgrađen je najljepši dio grada.

Secesija u osječkoj arhitekturi razvija se vremenski, a djelomično i morfološki, usporedo s ritmom jugoslavenskog i evropskog umjetničkog stremljenja, svladavajući slične arhitektonske i oblikovne probleme. Glavna linija razvoja koja se zbila u Beču, Budimpešti, Münchenu i Pragu, te francuskim, belgijskim i drugim središtima, djeluje na naše arhitekta za školovanja u kojem od tih centara. Oni su informacije primali izravno, što je veoma značajno, jer to smanjuje mogućnost nivelacije stila na puku predodžbu ili trenutni ukus.

Graditelji (arhitekti) W. C. Hofbauer, A. Slaviček i V. Aksmanović izgradili su najreprezentativnije secesijske građevine. W. C. Hofbauer prvi taj stilski izraz afirmira a A. Slavičekova i V. Aksmanovićeva ostvarenja dostigla su zavidnu razinu u interpretaciji toga stilskog izraza. Bila je to razina ravna evropskim uzorima. Secesija je značila radikalni prekid s historicizmom. U dekorativnom smislu ona je vertikalno povezivala katove na fasadnoj membrani, za razliku od hi-

50. Prostor oko Vijećničkog trga (danas Park M. Tita), urbaniziran 1936.

storicizma, koji je karakterizirala vertikalna i horizontalna podjela pilastrima i teškim vijencima.

U pristupu oblikovanju fasade primarna je bila raznovrsnost likovnog izraza. Presentacija fasadnog plišta odlikuje se osjećajem za strukturalnost, tako da su elementi primarne strukture — prizemni dio, stupovi, ugaoni pilastri, atika, jasno izdvojeni od sekundarne strukture zidnog platna. To izdvajanje često je potencirano bojom, keramičkim pločicama i štuko dekorativnim ukrasima.

U težnji za savršenstvom i čistoćom stila, A. Slaviček i V. Aksmanović, sljedbenici novog pokreta, primjenjuju čiste elemente ukrasa uz upotrebu vegetabilne ornamentike, različitih gometrijskih formi i lokalnih motiva: suncokreti, žablje glave, leptiri, hrastovo lišće, voće itd. Zgrade koje su oni gradili naročito potenciraju u svojoj presentnosti ukrasnu stolariju, lijevano željezo i štukodekoraciju, što omogućuje specijalizirane radionice i razvijeni obrt.

Pojava secesije kao stilskog izraza, njezin agresivni nalet i njezina širina interesa za sve likovno ostali su zabilježeni bogatstvom duha i spajanjem umjetničkog izraza najviše na zgradama u Bulevaru JNA, izgrađenim u vremenu do prvoga svjetskog rata.

U objedinjavanju umjetničkih disciplina ona je nastojala ostvariti ideal složenog likovnog izraza. Ovoj urbarhitektonskoj aglomeraciji dekorativnost plastičnog

51. Wranka i Graff, Kuća Ivana Beckera, 1922.

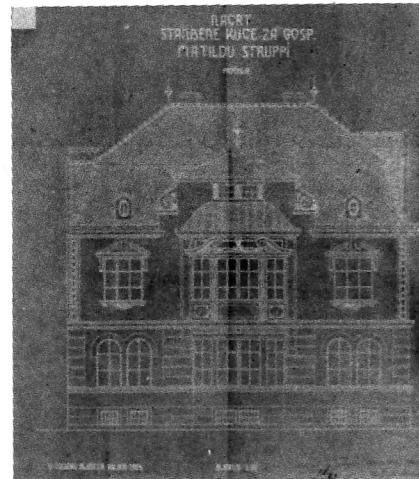
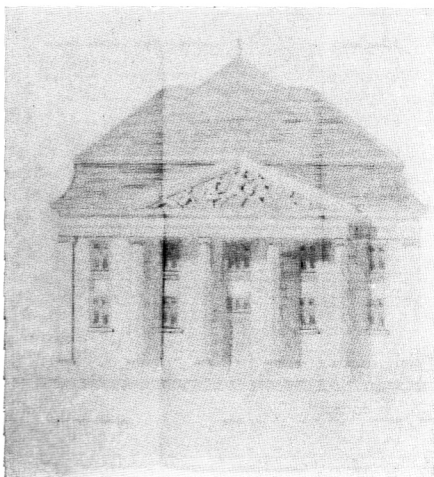
izraza daju otvoreni prostori, aplicirani secesijskim ukrasnim oznakama. Horizontalna interpretacija ograda, vijenaca i atika, koja određuje kretanje u dubini, prekinuta je u svojoj dinamičnoj artikulaciji čitavim ansamblom vertikalnih aplikacija, koje ritmički definiraju objekte. Ponavljaju se zone sukoba i prožimanja, pa se na dinamičan način ostvaruje kontinuirani prostor arhitekture. Odnosi između vertikalnih i horizontalnih polja završavaju se na sistematskim promjenama gustine i pravca kretanja masa. Ograde i vrtovi svojim horizontalnom akcentualnošću beskonačne iluzije i dekorativnom profinjenošću idu u prilog jedinstvu prostornih odnosa ulice i vrtova i nužnom sjedinjavanju unutrašnjeg i vanjskog prostora objekta. Dinamične zone horizontalnih sukoba asociraju pokret, što je posebno naglašeno kod ulaznih vrata u predvrtove.

W. C. Hofbauer, A. Slaviček i V. Aksmanović izgradili su gotovo sve reprezentativne secesijske objekte u Osijeku. Izuzetak čini nekoliko zgrada, među kojima je zgrada *Prve hrvatske štedionice* na Trgu Solbode, arhitekta D. Sunka, izgrađena 1912. g. i zgrada *Nove poštanske palače* izgrađene 1912. g. po projektima mađarskog arhitekta I. Laya. Osim planske gradnje i uređenje grada bilo je usmjeravano i planirano. Slobodni prostori grada parkovi, trgovci, hotelske vrtne restauracije, reklame, natpisi, izlozi i gradska rasvjeta, čija je izrada bila povjerena najboljim osječkim arhitektima i obrtnicima, pridonijeli su sveobuhvatnom izgledu grada.

Ante Slaviček, graditelj (Tošenj u Češkoj 1864 — Osijek, 1931), završio je 1887. godine građevni odjel Državne obrtne škole u Pragu i tako je stekao kvalifikaciju za obavljanje graditeljskih poslova. Bio je zaposlen u mnogim građevnim poduzećima i vlastelinskim upravama Austro-ugarske Monarhije. Radio je i u vlastelinstvu grofa Gustava Normana Ehrenfleškog u Bizovcu.

Od 10. IV. do 28. IX. 1894. g. pohađao je graditeljsku školu više stručne ustanove — *Technikum Strelitz* u Strelitzu, pokrajini Mecklenburg u Njemačkoj i stekao višu stručnu kvalifikaciju. Dana 9. IV. 1895. g. položio je kod Državne ispitne komisije Državne upra-

52. V. Axmann, Zgrada Sokolane, 1927.

53. O. Struppi, Nacrt obiteljske kuće, 1925.

ve u Pragu državni stručni ispit za zvanje ovlaštenog graditelja, pa mu je 18. VII. 1901. godine i Gradsko poglavarstvo u Osijeku izdalo *dozvolu za tjeranje građevinskog obrta, temeljem kojeg je osnovao vlastito građevno poduzeće u Gundulićevoj ulici u Osijeku*. Iste ga je godine kotarski sud u Osijeku imenovao stalnim sudskim vještakom za građevine.

Kao graditelj izradio je mnoge građevine u Osijeku i okolici. Među njima stambenu dvokatnicu Zavoda za osiguranje *Croatia* na Dravskoj obali, Kemijsku tvornicu, župne crkve u Dalju i P. Slatini. Osnovao je za izradu proizvoda od vapnenca radionicu, mramora, granita i umjetnog kamena, izradio je mnogobrojne nadgrobne spomenike. Postao je vlasnik velikog bloka između Zrinjevca (Gundulićeva 44) i Destatićne ulice (Ul. Republike 31), koji je izgradio poslovnim i stambenim objektima i skladištima. Unutar bloka otvorio je prolaz (*Slavičekov prolaz*).

Iz bogatog fundusa graditeljske djelatnosti A. Slavičeka izdvaja se nekoliko objekata koji imaju nivo evropske suvremene arhitekture s početka 20. stoljeća. Stambena zgrada industrijalaca J. Povichla, izgrađena 1903. godine, pored kuće osječkog gradonačelnika Hengla (danas Gradske knjižnice), predstavlja vrijedno djelo secesijske arhitekture. Zgrada svojom dekorativnom plastikom, odnosom punog i praznog, umjetnički oblikovanim i zanatski izvedenim portalom, s vrtinom ogradom od kovanog željeza oplemenjuje širi prostor ulice. Godine 1904. radi po porudžbi uglednog osječkog advokata I. Sutera zgradu br. 18 u Chavrakovoj ulici (danas Bulevar JNA). Zgrada je izgrađena kao dvokatni stambeni objekat s predvrtom. Bočni dijelovi su rastvoreni lađama, dok iznad isturenog centralnog dijela dominira bogato oblikovana atika. Na objektu prevladavaju vijugave linije koje naglašavaju ornamentalne vrijednosti stila. Bogatstvom skulptorski obrađenih detalja, portala, kapitela, ukrasnih pilastera i upotrebom željeza kao dekorativnog elementa na fasadi Slaviček postiže savršenstvo oblikovanja svodeći membranu zgrade na arhitekturu ornamenta.

Te dvije zgrade smještene su na gradilištima širokim preko 15 metara. Od pješaka i prometa zgrade odvaja ružičnjak ograđen ukrasnom željeznom ogra-

dom. Dvorište — vrt ima dubinu oko 20 metara što je bilo dovoljno za odmor i intimu stanovnika. U dvorištu su bili bunar i pomoćni objekti. Doživljaj tih zgrada i tog dijela ulice u perceptualnom definiranju termina »Osijek« predstavlja jednu od bitnih prostornih asocijacija za definiranje estetsko-spoznajnog odnosa prema gradu. Godine 1904, po porudžbi osječkog uglednog trgovca J. Nossana, Slaviček radi zgradu br. 28 u današnjoj Cesarčevoj ulici. Ta jednokatna zgrada rađena je s istom umjetničkom pretenzijom kao i zgrada na Bulevaru. Naročita pozornost posvećena je funkciji i izgledu lokala u prizemlju. Na Trgu Vl. Nazora (današnji naziv) radi zgradu br. 3 za trgovačku obitelj F. Wlaszaka. Zgrada je dovršena 1904. godine. Iste godine dobiva narudžbu za dvije zgrade u Kolodvorskoj (danas Radićevoj) ulici br. 31 i 33, a 1927. g., po narudžbi Franje i Roze Rujer, ugledne osječke trgovačke porodice, projektirao je zgradu br. 29. Sve tri zgrade rađene su kao trgovačko-poslovni objekti sa stanovima na katu i lokalima u prizemlju. Zgrade su na broju 31 i 33 jednokatnice za razliku od one na broju 29, koja je dvokatnica. Osebjnost zgrade na broju 31 čine keramičke ukrasne ploče na bočnim dijelovima fasade u nivou prvog kata iznad balkonskih otvora. Prilikom izrade nacrt za zgradu na broju 19 izradio je i *perspektivni pregleđ*, koji je imao za cilj da prikaže uklapanje dvokatnog objekta u izgrađeni potez jednokatnih objekata. U svom bogatom opusu A. Slaviček je izgradio mnoge industrijske zgrade u osječkoj *Tvornici kože* i paromlinu *Union*. Realizirao je i mnoge portale izloga, rađene u secesijskom maniru.

Slavičekova arhitektonska ostvarenja imaju visoki nivo umjetničke kreativnosti i zanatske izvedbe, što mu osigurava zaslužno mjesto u kontekstu hrvatske arhitekture prvog desetljeća 20. stoljeća.

Vladoje Aksmanović (Viktor Axmann) (Osijek, 1876 — Valpovo, 29. 8. 1946). Završio je Visoku kraljevsku tehničku školu u Münchenu. Radio je u Rijeci, Beču i Zagrebu. Od 1905. građevni je poduzetnik u Osijeku. Projektirao je privatne i javne zgrade i tvorničke pogone u Donjem Miholjcu, Virovitici, Bjelovaru, Rumi i Đakovu.

U Osijeku je projektirao više od trideset stambenih objekata, sedam javnih i oko dvadesetak tvorničkih zgrada. Djeluje i kao urbanist. Dugo godina bio je gradski zastupnik. Pisao je o komunalnoj problematici Osijeka. Aksmanović je prvobitno bio udružen s graditeljem Ivanom Domessom, poznatim osječkim graditeljem, a kasnije je osnovao svoju tvrtku »Aksmanović-Malin-Rožić«. Nakon smrti Malina, neko vrijeme radi zajedno s Rožićem, a na kraju postaje vlasnik samostalnog poduzeća *Aksmanović*.

Talent mladog arhitekta došao je do izražaja već 1906. g. kada je projektirao kuću za upravitelja biskupskih dobara gosp. Čočinovića (zgrada pored kina *Crvene zvijezde*). Ugaoni dvokatni objekt s tornjem izgrađen je pod utjecajem minhenske secesije. Naglašeni grafizam zgrade kreće se u rasponu geometrijske stilizacije ukrasnih elemenata.

Potencirani *lomljeni* natprozornici, šesterokutni toranj i stroga izbalansiranost masa odavaju vrsnog ar-

hitekta i dobrog poznavaoca minhenske secesije. Aksmanović je u svim svojim djelima bio dosljedan u provođenju osnovnih načela simetrije strogosti i reda. Uvažavanje tih načela nije narušilo harmoniju odnosa kojoj je uvijek težio. O tome najbolje govore njegovi arhitektonski projekti. Neposredno nakon dolaska na studija 1910. godine radi projekte za robnu kuću F. Stanetty (nalazila se na mjestu »NAME«), a 1912. g. kina *Uranina* (danas kino Papuk). Aksmanović je radio i *urbanističke planove*. Godine 1910. izrađuje prijedlog za gradilište na prostoru nekadašnjeg Lučkog polja (danas Preradovićevo šetalište).

Uz tlocrtnu dispoziciju svakog objekta V. Aksmanović daje i prijedlog *Idejne pozadine*. Veliku pozornost posvećuje odnosima masa, oblikovanju pete fasade i ugaonim akcentima. Naglašenom krivom linijom nastoji otvoriti perspektivu za mnoštvo informacija. Osim urbanističkih rješenja i arhitektonskih projekata, sačuvani su i njegovi nacrti za stolarske radove na trgovačkoj kući Stanetty. Za istu kuću radi nacрте stropnih lampi. Arhitektonski radovi, urbanističke intervencije i prijelozni V. Aksmanovića imali su značajnu ulogu u formiranju grada i njegovu izgledu. Neka njegova urbanistička rješenja predstavljaju trajne vrijednosti jer u sebi nose jedina moguća rješenja rekonstrukcije centra.

ARHITEKTURA IZMEĐU DVA RATA

Akademizam

Između dva rata i dalje se gradi poštivajući Regulatornu osnovu. Neizgrađeni prostori jugozapadno od Tvrde postupno dobivaju gradsku fizionomiju. Planski se izgrađuje »rezidencijalni« dio grada od Beogradske do Istarske ulice i Mažuranićev vijenac. Grade se objekti u nizu ili izdvojeni. To su pretežno jednokatni stambeni objekti predviđeni za iznajmljivanje ili individualno stanovanje. Arhitektura zadržava i dalje sličnu koncepciju, ali dekorativnu plastiku zamjenjuju ravne ili blago obrađene plohe. Jasno se osjeća tendencija vraćanja na akademske forme koje, iako modernizirane u svojim reminiscencijama raznim varijantama, pokušavaju sumirati dosadašnja iskustva s novim stremljenjima već prisutne moderne. Te težnje bile su prisutne u toku trećeg i četvrtog desetljeća. Osječki graditelji — arhitekti i inženjeri koji grade *novi centar Osijeka*, prostor oko Vijećničkog trga (danas Parka m. Tita), uz puno nastojanja, prezentiraju arhitektonski izraz karakterističan za treće i četvrto desetljeće 20. st. U situaciji kad secesija gubi svoju snagu i kada moderna vlada evropskim metropolama, mnogi graditelji su neodlučni između ta dva opredjeljenja, nemoćni da sumiraju praktična iskustva i nasljeđenu tradiciju uz respektiranje novih stremljenja moderne. Njihova stručnost i pokušaj opredjeljenja za *novo* rezultirali su izrazom koji uvažava konstruktivne elemente i prostorne odnose moderne uz modificiranu obradu fasadnog plašta, s aplikacijama i morfološki transformiranim obradom, akademskih i secesijskih stilskih određenja. Takav odnos prema graditeljstvu naročito je prisutan u

trećem deceniju. U tom traženju i pokušaju pomirenja prakse i teorije istaknuto mjesto zauzima V. Aksmanović, koji djeluje u dužem periodu i radi u relativno velikim stilskim rasponima od secesije, akademizma do moderne. Da bi uvažio i težnje *novog klasicizma*, projektira 1927. g. zgradu Sokolane (danas zgradu *Partizana*). Najpoznatiji arhitekti (graditelji) tog vremena, uz V. Aksmanovića, bili su: Domes Struppi, Juzbašić, Wranka i Groff, Dlouhy i Fulla. Njihovom zaslugom izgrađeni su mnogi objekti u trećem i četvrtom deceniju u *novom centru* i dijelu Preradovićeve šetališta. Uz sva nastojanja i pokušaje da se oslobodi *ukrasa* ta arhitektura završila je u akademskom formalizmu.

Međutim, ona je uspjela upozoriti na osnovna načela moderne, koja je težila k jednostavnosti i pročišćenosti zadane koncepcije. Lutanja i traženja osječkih arhitekata, inženjera i graditelja u trendu ekspanzivne gradnje rezultirala su velikim brojem novoizgrađenih objekata koji do danas nisu dovoljno proučeni i valorizirani.

Godine 1922., po nacrtima Wranke i Graffa, gradi se stambena kuća (danas ugao Bulevara JNA i Vijenca I. Mažuranića). Dvokatni stambeni objekt građen je za Ivana Beckera. Po oblikovanju pročelja i ukrasnim elementima taj objekt pripada stilskom određenju kasne secesije. Horizontalna podjela, naglašenim krovnim i kordonskim vijencem, ide u prilog akademskog iskustva, dok geometrijske aplikacije u zoni prvog i drugog kata upućuje na kasnu geometrijsku stiliziranu secesiju pojednostavljenih oblika.

Zgradu na broju 4 na Vijencu I. Mažuranića radio je graditelj Oto Struppi 1925. godine. Iako zgrada nije izvedena uz uvažavanje projekta, na fasadi su čitljivi elementi akademizma. Strogo izbalansirane mase, oblikovanja doprozornika i krovnog vijenca govore o akademskom pristupu. V. Aksmanović je 1927. godine projektirao u duhu novog klasicizma zgradu Sokolskog doma. Objekt je koncipiran izdvojeno od drugih. Pročelje je oblikovano uz potenciranje atributa jonskog stila sa skulptorskim tretmanom timpanona. Po narudžbi Nikole Klera V. Aksmanović je 1928. g. projektirao jednokatnu vilu u Drapšinovoj ulici br. 5. Rađena u romantičarskom duhu, s asocijacijama na manji dvorac, vila je tipičan predstavnik arhitektonskog izraza svojega vremena.

Zgrada za gosp. Ivana Govorkovića na Mažuranićevom vijencu br. 6 rađena je po projektima Dlouhya. Jednokatni objekt s naglašenim arhitektonskim elementima fasade tipičan je primjer akademizma. S reminiscentnim oznakama secesije svedenim na znak na Mažuranićevom vijencu br. 3, V. Aksmanović je 1930. g. projektirao jednokatnu stambenu zgradu za g. Ivana Katanca. God 1932. Dlouhy i Fulla rade projekte jednokatne stambeno-poslovne zgrade Magarašević u Krežminoj ulici (danas Drapšinovoj ulici br. 22). Fasada zgrade ukrašena je s uprošćenim formama retardiranih secesijskih oznaka.

U bogati opus V. Aksmanovića možemo uvrstiti i projekte za Velesajamsku izložbu te projekat paviljona

za prodaju voća koji je bio postavljen na uglu Aleksandrove i Kolodvorske ulice (danas Bulevara JNA i Radićeve ulice).

Moderna

Oslobađanje od naslijeđenih težnji, koje su ukrašavanje fasadne membrane uzimale kao postulat, bilo je prisutno u osječkoj arhitekturi do kraja trećega decenija, kada je izgrađena zgrada banke na Bulevaru JNA, po projektima A. Albinia. U to vrijeme bila je to jedina poznata arhitektonska asocijacija u gradu, koja je s punom snagom iznijela svoje teorijske stavove i svoj idejni program zasnovan na principima moderne. Iako je prodor moderne bio silovit Osijek ga nije tako doživio. Arhitekti, školovani u Zagrebu, svojim dolaskom u grad veoma su stidljivo prezentirali ovaj stil, da bi tek u trećem deceniju Domes, Aksmanović i Pelzer ostavili vidan trag. God. 1932. Domes projektira na Preradovićevo šetalištu zgradu (br. 4). Dvokatni objekt s velikim otvorima zastakljenih prozora i balkona, bez dekorativnih ukrasa, predstavlja skroman doprinos osječkoj modernoj. Dvokatnu stambeno-poslovnu zgradu u Zagrebačkoj ulici br. 1 projektirao je V. A. 1937. godine. Rađena je s puno razumijevanja i stručnosti uz poštivanje osnovnih zakonitosti suvremenog stila. *Ljudevit Pelzer*, Osječanin koji je završio 1936. godine Arhitektonski fakultet u Zagrebu, projektirao je nekoliko objekata. Među najuspješnije možemo uvrstiti zgradu u Keršovanijevoj ulici br. 10-a, na kojoj su zastupljeni svi elementi suvremenog načina projektiranja. Kino *Korzo* (danas *Crvena zvijezda*), izgrađeno 1940. godine po projektima istog autora, svojim kreativnim pristupom ide u red sa suvremenom arhitekturom u Hrvatskoj.

U kontekstu zaključka može se reći da je Osijek u razdoblju 1900—1940. prezentirao svoj urbanističko-arhitektonski profil, koji interpretira svojim oblikovnim izražajem bit dotične epohe.

LITERATURA

- Lelja Dobranić, **Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova**, Zagreb 1983.
 Đorđe Petrović, **Vizuelna istraživanja**, Beograd 1972.
 K. Zite, **Umjetničko oblikovanje gradova**, Beograd 1967.
 Andre Mohorovičić, **Prilog analizi nekih osnovnih problema teorije arhitekture**, Zagreb 1975.
 Kristijan Norber-Šulc, **Egzistencija prostora i arhitekture**, Beograd 1975.
 Fransoaz Soe, **Urbanizam utopija i stvarnost**, Beograd 1978.
 Rade Cakić, **Povijest arhitekture**, Zagreb 1968.
 Milan Prelog, **Prostor i vrijeme**, Zagreb 1973.
Osječki zbornik br. V, P. Paz-mistav katušić, **Kratak pregled arhitekture Osijeka**, Osijek 1956.

ARHIVSKA GRAĐA

- Statut o regulaciji grada i izvedbi građevina u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku.**
Iskaz o izvedenim keramitnim cestama i prolazih u gradu Osijeku iz 1892. godine.
Dodatak Statutu regulacione osnove Gornjeg grada Osijeka od 1. listopada 1902. godine.
Iskaz projektiranih pločnika iz 1904. godine.
Osječko dioničarsko društvo za konjsku željeznicu — Vodič kroz arhivsku građu 1886—1917. godine.

ZBIRKE ISPRAVA

- Z. I., br. 19 iz 1882. godine
Demolirung Revers za izgradnju 130 kuća u Gornjem gradu, 25 kuća u Donjem gradu i 62 kuće u Novom gradu (**Demolirung-Revers**) sadržava imena kupaca državnog zemljišta i broj katastarskih čestica.
 Z. I., br. 128 iz 1890. godine

Ugovor sklopljen 30. VI. 1890. godine između Općine Osijek i Pavla Simića, Općina Drvenik za teracanje ulica u G. G.
Z. l., br. 7 iz 1912. godine
Razmjera čestica u poreznoj općini G. G. ugao Chavrakove i Teretne ulice (lokacija pošte).

NOVINE

NARODNA OBRANA

- 20. studenog 1902. **Kako su napučeni naši gradovi,**
- 16. prosinca 1902. **Gradska rasvjeta,**
- 23. siječnja 1903. **Osijski grad u brojkama.**
- 12. ožujka 1903. **Rešidba vlade glede zidarskih majstora,**
- 19. travnja 1903. **Zamjena gradilišta,**
- 22. travnja 1908. **Sjednica gradskog zastupstva (prodaja gradilišta na uglu Chavrakove i Teretne ulice)**
- 7. srpnja 1909. **Popravak pečarske radnje na gradskim zgradama**
- 28. kolovoza 1909. **Prigodom 100 godišnjice Osijeka kao slob. kralj. grada,**
- 6. srpnja 1910. **Otvoranje nove ulice,**
- 7. svibnja 1912. **Uvođenje automobilskeg prometa,**
- 12. lipnja 1912. **Razvoj grada Osijeka,**
- 12. kolovoza 1912. **Projektiranje nove ulice,**
- 13. rujna 1912. **Urania kino u Gornjem gradu,**
- 28. listopada 1912. **Pošta u Chavrakovoj ulici,**
- 14. travnja 1913. **Prijedlog arhitekta Axmanna u pogledu novogradnje,**
- 4. travnja 1914. **Sjednica gradskog kombinovanog odbora (određivanje gradskog zemljišta za gradsku vijećnicu, reguliranje ceste i produljenje Chavrakove ulice prema Regulatornom planu).**

HRVATSKA OBRANA

- 5. studenog 1915. **Gradski graditelj,**
- 7. siječnja 1917. **Tramvaj,**
- 7. siječnja 1917. **Iz gradske uprave,**
- 17. siječnja 1917. **Gradska munjara i električni tramvaj,**
- 16. lipnja 1917. **Nešto osječkog života,**
- 24. veljače 1921. **Pogodnost za novogradnju,**
- 8. ožujka 1921. **Nova procjena,**
- 7. travnja 1921. **Pitanje tvrđavskog bedema,**
- 16. siječnja 1922. **Novogradnja na Preradovićevom šetalištu.**

Thus, potentials were created to act by both opposing the 19th century spirit (modernism, functionalism) and utilizing its spiritual experience in the 20th century. The crisis of functionalism has instigated interest in inherited values in the space, turning back to the street, ambience, individualized setting, which was actually a search for 19th century incentives. Urban architecture brought some signs of the human, historical, individualized, i.e. the recognizable. The philosophy of postmodernism was based on the entity of the postindustrial era, using new interpretation of historical forms. New dimensions of communication opened the possibilities of metaphorical speech, expressed in an entirely new way in architecture.

Zlatko Posavac

THEORETICAL-HISTORIOGRAPHICAL PROBLEMS
OF THE CROATIAN VISUAL ARTS AT THE TURNING
BETWEEN THE 19th AND 20th CENTURY

In view of some recent studies, Babić's statement that »... the 1890—1914 period... has no common characteristics in the field of visual arts...« appears to require a correction, first of all concerning the time period between 1890 and 1910. At the same time, pluralism of Croatian Modernism should be identified, thus also of visual art modernism, as well as a constitutive principle of the epoch manifesting a complex historical unity, a specific historical structure of the moment and relations of various »isms«, traditionally called Modernism. Constituting a separate entity, the Croatian visual arts from the turning of the centuries cannot be simply included either in the 19th or the 20th century alone. All this would indicate that the turning period of the centuries does not divide the 19th and the 20th century but links them together, showing them to make, likewise Europe, a uniform macro-epoch. Therefore, they should be historically considered as a unity, due to their epochal co-existence.

Sena Sekulić-Gvozdanović

THE NEW IN THE OLD

Only recently, a search for proper solutions of the problem imposed by erecting new buildings in an old, historical setting has been initiated. Although it had always been an acute problem, nowadays it has become particularly pronounced.

There is actually a conflict between two demands, the need of preserving architectural legacy and the developmental requirements of new architecture. During several post-war decades, the architectural legacy was quite carelessly treated, but the priority then given to trade and transport can by means be attributed to architects alone.

For preservation of historical urban nuclei, mere quality and careful interpolation will not be sufficient, and facsimiles are not the only alternative; proper relationship between the new and the old appears to be of utmost importance, while between complete adaptation and ruthless contrast there is new construction as a contribution our times.

Ljiljana Nikolajević

LEGAL PROVISIONS IN THE 1880—1918 PERIOD,
REFERRING TO PRESERVATION AND
RECONSTRUCTION OF HISTORICAL MONUMENTS
IN CROATIA AND SLAVONIA

After the Croatian-Hungarian Agreement in 1860, the inland Croatia with Slavonia ceased to be under the jurisdiction of the Austrian administration, and obtained autonomy from Hungary in its internal affairs, educational system, questions related to religion, and judicature. Thus, there was no officially appointed inspector of ancient monuments anymore, such as Ivan Kukuljević Sakcinski. In 1969, the Country Government was established including a Department of Internal Affairs with a Division of Construction. In 1869, the Division published a booklet entitled *High Buildings in the Kingdom of Croatia and Slavonia, Erected from 1874 until the End of 1895*. Within the scope of its activities, the Division of Religion and Education was also engaged in the protection of historical monuments. Repair of churches, extension of graveyards, and interior decoration of schools and churches were subject to the authorities themselves.

Olga Maruševski

MODERN FORMS IN THE RESTORATION OF SACRAL
BUILDINGS

(Problem of the Style of the Greco-Catholic Cathedral of the Holy Trinity and the Holy Cross Church in Križevci)

The Cathedral was re-built in the 1895—1897 period, according to H. Bollé's project, in the neo-Gothic style, referring to the 14th century when an Augustinian monastery had existed in the area, changed into a Baroque Franciscan one since the 17th century. The Holy Cross Church from the 13th—14th century, with a preserved Gothic sanctuary and a nave baroquized in the 18th century, was restored in 1912—1913 as the first building according to the recommendations of the Board for Protection of Art and Historical Monuments, founded in 1910. A proposal given by D. Sunko to re-gothicize the church according to the traces on the building and descriptions from the records was declined. A project by S. Podhorski, preserving the then present state but erecting the ruinous tower and the previously demolished vestry in the Jugendstyle forms was adopted. Due to the concurrence of events, opposing approaches to restoration came into collision, i.e. stylistic uniformity in the spirit of historicism, and preservation instead of restoration, initiating the period of Modernism with its initial outlines for the protection of monuments given in A. Riegl's paper entitled »Der moderne Denkmalkultus sein Wesen seine Entstehung«. Today, the style of the Cathedral as an expression of the modern taste may be re-evaluated, extending the sense of Riegl's »artistic cravings« to historicism.

Viktor Ambruš

VISUAL ARTS IN OSIJEK 1900—1940
(TOWN PLANNING AND ARCHITECTURE)

In the second half of the 19th century, Lower Town and Upper Town acquired certain urban character, since

central town functions and appearance of a minor Central European city had been allocated to Upper Town. Construction of representative public buildings had attracted foreign architects who built them on the Central European models and in keeping with the prevailing styles of historicism and Secession. In the turning period between the 19th and 20th century, W.C. Hofbauer, a Vienna student who worked on the model of his professor, F. Schmid, was the most prominent architect in Osijek. At the beginning of the 20th century, A. Slaviček and V. Axmann, architects from Osijek, worked in the spirit of the Prague and Munich Secession. The most valuable steps in the 20th century urban architecture in Osijek date from that time. V. Axmann was known for his town-planning solutions by tracing new streets and using block micro-regulation. Between two world wars, the so-called Regulating Fundamentals were strictly followed in town planning and building. The residential part of the city was built according to plans. Besides V. Axmann, Domes, Struppi, Juzbašić, Wrang, Graff, Dlouhi and Full should also be mentioned. Axmann, Domes and Pelzer worked in the spirit of modernism. In the 1900—1940 period, Osijek presented high achievements of its urban architectural profile, interpreting by its formative content the essence of the epoch in this area.

Snješka Knežević

INSTITUTIONALISTIC CULTURE: EXAMPLE OF THE REPRESENTATIVE URBAN AREAS IN ZAGREB

The period of institutionalism coincided with the accession and activities of Governor Ivan Mažuranić and the age of a strong recognition of modernism in all fields of life in the 1870-ies. New social requirements initiated the formation of representative urban areas. Towards the end of the decade, entire areas were created under the influence of a uniform style, e.g., Zrinjski Square. By its forms and character, it was the origin of the future »horse-shoe«: the concept of a horse-shoe was unquestionably an institutionalistic culture product.

Promoters of the strong cultural development formulated the idea of stylization of a center which was as early as 1865 emphasized by two large squares and a park along the southern border of the center, uniting them into a continuous frame. The quality and value of the representative urban areas of Zagreb, the horse-shoe and avenues traversing it, certainly justify the suggestion for positive evaluation of the institutionalistic culture.

Eugen Franković

TOWN PLANNING IN CROATIA AT THE TURNING OF THE CENTURIES

At the turning of the centuries, town planning in Croatia was by its best results quite synchronous with the leading town planning concepts of the time. Town planning in Croatia surpassed the professional framework, extending to the entire complex of the society, politics and spiritual life. Representative events occurred in Zagreb, the capital of Croatia. Activities of Milan Lanuci, chief town planner of the time, have resulted in an extremely valuable town planning opus.

Stanko Piplović

ECLECTICISM AND SECESSION IN URBANISTIC DEVELOPMENT OF SPLIT

In the 17th century, a system of bulwark fortifications for the city defence against the Turks was built around Split. Upon cessation of that specific danger, the walls became unnecessary and their dismantling started during the short-term French occupation and was resumed during the Austrian government. Thus, an extensive semi-circular belt was formed around the city, with parks, and public and housing buildings. Some social activities had already existed in the old historical nucleus of the city, but with an ever increasing city population they became inadequate and new premises had to be constructed on the spots of the previous defensive structures. Building was particularly intensified in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, when the Franciscan monastery on the waterfront was reconstructed, the Procurator Complex and the theater built, the hospital enlarged, and the secondary school, St. Peter's Church in Lučac, Tobacco Head-office, Bishop's Palace and other buildings constructed in the forms of historicism and Secession.

Vladimir Konjikušić

STUDENTS OF ARCHITECTURE FROM THE YUGOSLAV COUNTRIES AT THE MUNICH TECHNICAL SCHOOL UNTIL 1914

Survey of student records in term and annual reports of the Polytechnical School, later named Technical School in Munich, has revealed that in the 1844—1914 period, about 330 students coming from the Yugoslav countries were enrolled in the School, 45 of them at the Department of Architecture. Thirteen of these 45 graduated in Munich, three in Aachen, two in Vienna, whereas for seven of those Munich students our expert literature says they had graduated but without stating the place. Both the checked facts and new data on the place and time of the studies of our architects who were Munich students, have opened the possibility of further investigations concerning artistic connections and influences between Munich and our country.

Dragica Đurašević-Miljić

STYLISTIC SPECIFICITIES OF THE ARCHITECTURE FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN CETINJE

Characterized by tradition, continuous intertwining and influences from both the East and the West, abrupt interruption of medieval architecture and hints of renaissance constructions followed by a several-century hiatus, at the end of the 19th century Cetinje succeeded in approaching contemporary European artistic trends. Under new political and economic conditions after the Berlin congress of twelve European countries, well-known architects were engaged in building newly established diplomatic representation offices in Montenegro, while Prince Nikola had castles and palaces constructed for his family, government offices and newly established educational and cultural institutions.